

Максимюк Н. І.,
аспірантка кафедри
кримінального процесу і криміналістики
Львівського національного університету імені Івана Франка

ОКРЕМІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАСАДИ УСНОСТІ ВПРОДОВЖ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню реалізації засади усності під час судового розгляду в кримінальному провадженні. Авторкою розглянуто прояви усності: 1) у підготовчій частині судового розгляду; 2) під час з'ясування обставин кримінального провадження і перевірки їх доказами; 3) у судових дебатах; 4) упродовж виголошення обвинуваченим останнього слова; 5) при ухваленні й проголошенні судового рішення.

У статті наведено приклади рішень Верховного Суду, у яких визначено роль усності під час роз'яснення процесуальних прав та обов'язків учасникам судового розгляду, можливості оскарження ухвал та проголошення лише резолютивної частини рішення у судовому засіданні.

Встановлено взаємозв'язок безпосередності та усності під час дослідження доказів судом. Доведено, що показання у судовому засіданні можуть надаватись і досліджуватись лише усно, за винятком обмежень встановлених на час дії воєнного стану. Зроблено висновок про можливість оскарження судових ухвал незалежно від того в усній чи письмовій формі їх було ухвалено.

Запропоновано перелік обов'язкових елементів, що мають містити судові промови сторін та висловлено думку про необхідність його закріплення в межах КПК України. Підкреслено особливу роль останнього слова обвинуваченого у формуванні внутрішнього переконання в суду. Встановлено, що винятково особисто та усно обвинувачений проголошує або відмовляється від проголошення останнього слова. Проведено розмежування понять «ухвалення» та «проголошення» з врахуванням ролі усності для кожного з них.

Зроблено висновок, що засада усності на стадії судового розгляду у судах першої інстанції реалізується під час: комунікації між учасниками та судом; здійснення організаційних дій, спрямованих на забезпечення судового розгляду; безпосереднього дослідження доказів; заявлення клопотань; виголошення промов та реплік у судових дебатах; проголошення останнього слова або заявлення відмови його висловлювати; ухваленні та проголошенні судом ухвал та вироків; здійсненні інших процесуальних дій.

Ключові слова: засади кримінального провадження, усність, судовий розгляд, процесуальні гарантії, слухання справи.

Постановка проблеми. Засада усності є однією з ключових процесуальних гарантій дотримання прав обвинуваченого, потерпілого та інших учасників кримінального провадження. Відкрите обговорення та дослідження доказів у судовому засіданні сприяє прозорості процесу та справедливому вирішенню справи. Практикою Європейського Суду з прав людини напрацьовано однозначну позицію щодо необхідності забезпечення особі можливості усного висловлювання у судовому засіданні

під час розгляду справи у суді першої інстанції, як елементу права на справедливий суд. Водночас, український законодавець прямо не визначає усність як засаду кримінального провадження. Однак, відсутність усності у статті 7 КПК України не означає, що вона не є частиною системи засад кримінального провадження, тому важливо дослідити прояви усності, що опосередковано закріплені в нормах кримінального процесуального закону. При цьому, особливого значення набувають нормативні положення, що регулюють судовий розгляд, як центральну стадію всього кримінального провадження, на якій одержують найповніший вираз усі засади.

Метою статті є дослідження реалізації засади усності у стадії судового розгляду у кримінальному провадженні.

Стан дослідження. Вивченню окремих аспектів реалізації усності на етапі судового розгляду присвячені напрацювання О. Дехтяр, І. Мудрак, Н. Сизої, В. Сухонос. Однак, досліджуючи роль усності у судовому провадженні, науковці переважно не розглядають усність як засаду кримінального провадження. В. Кройтор, М. Ясинок у своїх наукових доробках вивчають усність як засаду під час судового розгляду, однак їхні праці стосуються цивільного процесу. Донині системних наукових розвідок з питань реалізації засади усності під час судового розгляду в кримінальному провадженні не проводилось.

Виклад основного матеріалу. У Главі 2 КПК України, що регулює питання засад кримінального провадження, законодавець вказує на усність, як на вимогу саме судових стадій провадження [1]. Безсумнівно, це не означає, що усність відсутня на інших стадіях провадження. Адже загалом не може існувати самостійних засад, притаманних тій чи іншій стадії, це б порушувало одну з головних ознак, що дозволяє стверджувати про те чи інше положення, саме як про засаду провадження. Однак, найповніше вимоги засади усності проявляються у центральній стадії кримінального процесу – судовому розгляді. Усність, як гарантія права на справедливий судовий розгляд, що здійснюється в умовах гласності та публічності, має місце на кожному з етапів судового розгляду, а саме: 1) підготовчій частині; 2) під час з'ясування обставин кримінального провадження і перевірки їх доказами; 3) судових дебатах; 4) під час виголошення останнього слова обвинуваченого; 5) на етапі ухвалення і проголошення судового рішення.

На кожному із зазначених етапів прояви усності мають певні особливості, з огляду на завдання, що покладаються на той чи інший етап. Крім того, усність взаємодіє з різними засадами, залежно від етапу, тому необхідно досліджувати усність на кожному з них окремо.

1) Підготовча частина судового засідання. Завданням даного етапу є вирішення організаційних для конкретного

судового засідання питань. Підготовча частина є досить короткою і тісно пов'язана з усною комунікацією та залученням широкого кола учасників.

Розпочинається вона з відкриття головуючим судового засідання, про що останній усно повідомляє і оголошує про розгляд відповідного кримінального провадження.

Секретар судового засідання доповідає суду, хто з учасників кримінального провадження прибув у судове засідання, хто бере участь у режимі відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів, встановлює їх особи, перевіряє повноваження захисників і представників, з'ясовує, чи вручено судові виклики та повідомлення тим, хто не прибув, і повідомляє причини їх неприбуття, якщо вони відомі. Відтак секретар судового засідання вчиняє низку організаційних дій, спрямованих на забезпечення можливості в подальшому здійснювати судовий розгляд, в тому числі шляхом усної комунікації з учасниками провадження та судом.

Головуючий суддя зобов'язаний усно роз'яснити процесуальні права та обов'язки особам, що беруть в ньому участь, але лише у випадку, якщо такі особи заявляють про необхідність такого роз'яснення. Даний висновок зробив Верховний Суд в постанові від 6 жовтня 2022 року у справі № 444/2906/17, зазначивши, що з метою забезпечення права на захист судовий розпорядник надає обвинуваченому письмову пам'ятку про його права та обов'язки, передбачені КПК, після ознайомлення з якою, головуючий може роз'яснити ці права і обов'язки, якщо вони не зрозумілі і обвинувачений просить про їх роз'яснення. Відтак, суд за власною ініціативою не зобов'язаний здійснювати усне роз'яснення прав, що зазначені у пам'ятці [2].

2) З'ясування обставин кримінального провадження та перевірка їх доказами. На цьому етапі судового розгляду дії його учасників спрямовані на те, щоб представити суду докази на підтвердження своєї позиції, аби він міг безпосередньо сприйняти їх і надати відповідну оцінку. Сторони наділені правом виступу з вступними промовами, в яких вони зазначають, якими доказами сторони захисту та обвинувачення підтверджуватимуть наведені ними обставини, порядок дослідження доказів, а також можуть висловлювати позицію сторони. Право першою усно озвучити вступну промову надається стороні обвинувачення, після чого вступну промову проголошує сторона захисту [3, с.72]. У такий спосіб, усність допомагає реалізуватись засаді змагальності вже на початку судового розгляду.

Основною формою звернення до суду учасників провадження під час судового розгляду є судові клопотання. На відміну від апеляційної та касаційної скарги, інших заяв по суті, КПК України не встановлює чітких вимог щодо змісту клопотання. Судові клопотання можуть бути заявлені, як письмово, так і усно. Якщо учасник судового розгляду вибрав останню форму, таке клопотання і його суть фіксується у журналі судового засідання. І хоч КПК України не містить положення про необхідність певної форми того чи іншого клопотання і віддає це на вибір учасника провадження, в науці й на практиці це питання лишається дискусійним.

Усність на даному етапі найтісніше пов'язана з безпосередністю дослідження доказів, що здійснюється судом першої інстанції шляхом виконання судових дій, визначених ст. ст. 351–361 КПК України. Перед їх дослідженням головуючий, відповідно до ч. 1 ст. 349 КПК України, з'ясовує думку учасників судового провадження про: 1) обсяг доказів, які під-

лягають дослідженню; 2) порядок їх дослідження [4, с. 109]. З'ясування позиції учасників з цих питань здійснюється шляхом відкритої усної комунікації у судовому засіданні. При цьому дослідження показань, документів та речових доказів, здійснюється усно, але залежно від виду джерела доказів має певні особливості.

Безпосередність у дослідженні судом показань означає, що у ході судового розгляду суд особисто сприймає відомості щодо обставин кримінального провадження, які відомі обвинуваченому, потерпілому, свідкам, експерту та мають значення для цього кримінального провадження. Хоча ч. 1 ст. 95 КПК України передбачає надання показань обвинуваченим, свідком, потерпілим, експертом в усній або письмовій формі, проте ч. 1 ст. 23 КПК України чітко визначає, що показання учасників кримінального провадження суд отримує усно [4, с. 110]. Враховуючи суть засади безпосередності та її вплив на порядок дослідження доказів у суді, приходимо до висновку, що у судовому засіданні показання можуть досліджуватись лише шляхом усного допиту відповідного учасника та заслуховування відомостей, висловлених ним. Єдиний законний виняток з цього правила передбачений на період дії воєнного стану. Так, показання, які були отримані в ході допиту потерпілого, свідка чи підозрюваного на стадії досудового розслідування, можуть бути використані як доказ у суді.

Формою судового рішення, що вирішує процедурні питання й забезпечує здійснення самого судового розгляду є ухвала. Щодо форми ухвал, то український законодавець дотримується логіки відповідно до якої, якщо щодо тієї чи іншої ухвали окремо в КПК України встановлюється обов'язок суду приймати рішення з виходом у нарадчу кімнату, то воно повинно прийматись у формі письмового документа. В решті випадків – залишає форму ухвалення на розсуд суду.

Х.Р. Тайлієва, здійснюючи класифікацію судових ухвал одним з критеріїв виділяє форму судових рішень, під якою розуміє умови, порядок їх ухвалення, а також процедуру закріплення. І на підставі цього критерію авторка виділяє 1) письмові рішення; 2) альтернативні рішення. Перші, відповідно до КПК України ухвалюються винятково у письмовій формі і у вигляді окремого документа, процедура їх ухвалення передбачає вихід до нарадчої кімнати, а за необхідності вони можуть бути оскаржені. Другі – ухвалюються на розсуд суду з виходом у нарадчу кімнату чи без такого, відповідно набувають письмову чи усну форму, й у випадку останньої оскарженню не підлягають [5, с. 56–57].

Поділяємо думку авторки щодо запропонованої класифікації, проте не погоджуємось з твердженням, що в разі обрання судом усної форми ухвали, сторони позбавляються можливості оскаржити таке рішення. Хоч КПК України у ч. 6 ст. 371 передбачає, що усі судові рішення викладаються письмово у паперовій чи електронній формі, усними слід вважати рішення, які первинно приймались судом, оголошувались для учасників, а лише потім набували відповідного письмового закріплення у журналі судового засідання. При цьому сторони не позбавляються можливості такі рішення оскаржити, адже це суперечило б засаді оскарження процесуальних рішень. На можливість оскарження ухвали, незалежно від її форми вказує Верховний Суд у постанові від 23 вересня 2020 року, де зазначається, що протокольна форма ухвали може оскаржуватись на рівні з ухвалою, що набуває вигляду окремого документа [6].

3) Судові дебати. Єдиним способом вираження думки для сторін щодо обставин, які досліджувались у суді, є судова промова. Вона, своєю чергою, становить усний виступ, що функціонує у вигляді «живої» мови у формі кримінально-процесуальних комунікацій [7, с. 65–66]. Промова не може мати іншого вигляду, окрім як усного висловлення своєї позиції учасником у судовому засіданні, аби всі присутні могли почути своєрідний підсумок судового розгляду з точки зору кожної з сторін. Однак, слід враховувати основне призначення судових промов – остаточно сформувати в суду внутрішнє переконання у правильності висловленої стороною позиції і прийняття відповідного рішення.

Відтак, важливим питанням є зміст такої промови. Законодавець не встановлює чітких вимог щодо змісту, що передусім зумовлено усною формою промов і відсутністю обов'язку учасниками складати промови у письмовому вигляді. Написання промови повністю чи тезово є питанням зручності, а не процесуальною вимогою. Проте у доктрині орієнтовний зміст промови визначають предметом судових дебатів [8, с. 380].

Вважаємо, що доцільно закріпити в КПК України перелік обов'язкових елементів, що мають містити судові промови сторін, до них віднести: 1) аналіз обставин кримінального провадження; 2) оцінку досліджених у суді доказів; 3) висновки щодо події кримінального правопорушення та винуватості обвинуваченого у його вчиненні; 4) особисту характеристику особи обвинуваченого; 5) обставини, що обтяжують чи пом'якшують покарання; 6) міркування з приводу обґрунтованості обвинувачення, кримінально-правової кваліфікації діяння, виду та розміру заходів кримінально-правового характеру. При цьому законодавчо не обмежувати сторони у можливості вийти за межі таких обов'язкових елементів у судових дебатах.

В подальшому сторонам надається можливість обміняти репліками під якими розуміються усні короткі обґрунтовані відповіді (заперечення) на висловлену у судовій промові позицію протилежної сторони процесу. Своєю чергою, репліки є ситуативною реакцією на промови, а тому їх написання під час судових дебатів стає просто неможливим.

Під час судових дебатів в продовження етапу судового розгляду все ще має місце комунікативний аспект засади усності, адже зміст даного етапу становить чітко структурований і спеціально організований публічний обмін думками між двома сторонами з приводу доведеності висунутого обвинувачення [9, с. 87]. Промови під час судових дебатів дають можливість для сторін вплинути на процес формування внутрішнього переконання судді (суддів) до виходу в нарадчу кімнату, акцентуючи увагу суду на тих доказах, які сторона, інший учасник судового провадження вважає найважливішими для вирішення кримінального провадження [8, с. 381].

4) Останнє слово обвинуваченого. За часом даний етап чи не найкоротший у судовому провадженні, проте він має істотне значення для формування в суду остаточного уявлення про особу обвинуваченого. Останнє слово проголошується лише в усній формі і не обмежується в часі. Хоч обвинуваченому дозволяється користуватись необхідними записами, суд, учасники провадження та присутні в судовому засіданні особи сприймають його усні висловлювання безпосередньо.

При цьому, на відміну від судових дебатів, даний етап характеризується тим, що мовець, який проголошує промову не є правником, тому, останнє слово має бути виважене. Обви-

нуваченому слід продумати зміст та структуру своєї промови, адже саме на цьому етапі суд найбільшою мірою може оцінити особисту позицію обвинуваченого (а не сторони захисту) та його ставлення до кримінального правопорушення.

Усність набуває вирішального значення у цій ситуації ще й тому, що право на останнє слово є особистим правом особи, відтак вона не може реалізувати його через захисника, наприклад, шляхом складення тексту, який останній зачитає. Більше того, обвинувачений може відмовитись від останнього слова, проте про своє рішення він також заявляє усно.

5) Ухвалення і проголошення судового рішення. Відразу після останнього слова обвинуваченого суд усно оголошує присутнім про вихід до нарадчої кімнати для ухвалення рішення. Саме тут відбувається процедура ухвалення вироку, що становить процес формування внутрішнього переконання в кожного судді окремо, на підставі безпосередньо сприйнятих у судовому засіданні доказів та керуючись нормами матеріального та процесуального права, а в разі колегіальності суду передбачає досягнення консенсусу, з врахуванням думок і висновків кожного з суддів. Без сумніву, дійти до спільних висновків та прийняти єдине рішення, що враховувало б позицію окремого судді з колегіального складу можливо лише за умови активного діалогу, що відбувається в усній формі.

Після ухвалення рішення воно має бути проголошене публічно у судовому засіданні. Проголошення відбувається усно. При цьому існує різниця щодо усного проголошення вироку та інших судових рішень (ухвал та постанов). За загальним правилом, на вироки не поширюється можливість усного проголошення винятково резолютивної частини. Незважаючи на великий об'єм інформації викладеної у вироку, що інколи потребує значної затрати часу для зачитування, законодавець, зважаючи на високу значущість даного виду рішень, зберігає обов'язок суду проголошувати вирок повністю.

Виняток встановлено Законом України від 27 липня 2022 року № 2462-IX, з огляду на потреби кримінального судочинства в умовах воєнного стану. Відповідно до вище згаданого Закону, ст. 615 КПК України було доповнено новою частиною 15, яка передбачає право суду «після складання та підписання повного тексту вироку обмежитися проголошенням його резолютивної частини з обов'язковим врученням учасникам судового провадження повного тексту вироку в день його проголошення». Зважаючи, що дане обмеження застосовується лише за відповідних обставин вважаємо, що такі зміни є позитивними та сприятимуть процесуальній економії та ефективності кримінального провадження в особливих умовах.

Можливість усно проголошувати лише резолютивну частину нині часто використовується судами, як першої, так і апеляційної інстанцій, особливо в регіонах наближених до зони бойових дій. Інколи сторона захисту розглядає це як можливість формальної підстави для оскарження вироків. Однак, ККС ВС в постанові від 13 вересня 2023 року у справі № 638/4224/22 відмовив у задоволенні касаційної скарги, яка обґрунтовувалась істотним порушенням кримінального процесуального закону, що на думку захисника, полягало у проголошенні судом апеляційної інстанції лише вступної та резолютивної частин вироку. ККС ВС наголосив, що суд мав право проголосити лише резолютивну частину вироку, адже зробив це з посиланням на ч. 15 ст. 615 КПК України, що підтверджується записами у журналі судового засідання та з технічного

запису судового засідання, та з дотриманням вимоги вручення повного тексту вироку в день його ухвалення [10].

Висновки. Усність під час судового розгляду є обов'язковою вимогою і дає можливість забезпечити справедливий судовий розгляд, в умовах де кожна зі сторін може висловити свої аргументи й міркування, представити докази, які суд сприйматиме безпосередньо й зможе надати відповідну правову оцінку.

Усність присутня на усіх етапах судового розгляду у суді першої інстанції і реалізується у:

- 1) комунікації між а) судом та іншими учасниками провадження, б) судом та сторонами, в) сторонами, г) сторонами та іншими учасниками провадження, г) суддями у складі колегії;
- 2) здійсненні організаційних дій учасниками провадження, спрямованих на забезпечення судового розгляду;
- 3) безпосередньому дослідженні показань, речових доказів та документів;
- 4) заявленні клопотань учасниками судового розгляду;
- 5) виголошенні промов та реплік сторонами у судових дебатах;
- 6) висловленні останнього слова або заявленні відмови щодо його висловлення;
- 7) ухваленні та проголошенні судом ухвал та вироків;
- 8) здійсненні інших процесуальних дій.

Тож, засада усності на стадії судового розгляду в кримінальному провадженні забезпечує комплексний підхід до розгляду справи, що сприяє досягненню справедливого і обґрунтованого судового рішення.

Література:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show> (дата звернення: 01.09.2024)
2. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 06 жовтня 2022 року у справі № 444/2906/17 (провадження № 51-1070 км 22) URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106788059> (дата звернення: 01.09.2024)
3. Сиза Н.П. Реалізація змагальності сторін під час судового розгляду у кримінальному провадженні Сиза Н.П. Сизий І.І. *ВІСНИК НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. Випуск 2 (46). 2020. С. 70–76.
4. Дехтяр О.Г. Засада безпосередності дослідження показань, речей і документів та її реалізація в кримінальному провадженні : дис. канд. юрид. наук : 12.00.09 .Одеса, 2013. 231 с.
5. Тайлієва Х.Р. Судові рішення у кримінальному процесі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09.НАВС. Київ, 2016. 211 с.
6. Постанова Верховного Суду від 23 вересня 2020 року у справі № 756/12128/15-ц (провадження № 61-4486св19) URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/92173350>. (дата звернення: 01.09.2024)
7. Мудрак Інна Василівна. Комунікативний процес в судових дебатах у кримінальному судочинстві України. : дис. канд. юр. наук : 12.00.11 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса. 2011. 242 с.
8. Бобченко Н.Р. Судові дебати у кримінальному провадженні: суть, завдання, значення, зміст. *Право і суспільство* № 4. 2022. С. 378–386. с. 380
9. Сухонос. В.В. Комунікативний аспект обвинувальної промови у судових дебатах. В.В. Сухонос, О.Є. Звірко. *Вісник прокуратури*. № 9. 2012. С. 86–92.
10. Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного Кримінального Суду Верховного Суду від 13 вересня 2023 року у справі № 638/4224/22 (провадження № 51-2372км23) URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113536486>. (дата звернення: 01.09.2024)

Maksymiuk N. Some aspects of the implementation of the principle of orality during the judicial proceedings

Summary. The article is devoted to implementing the principle of orality during the trial in criminal proceedings. The author considered manifestations of orality at: 1) the preparatory part of the court session; 2) court proceedings; 3) court debates; 4) the announcement of the last word of the accused; and 5) rulings and pronouncements of court decisions. The article provides examples of decisions of the Supreme Court, which define the role of orality during the clarification of procedural rights and obligations to the participants in the court proceedings, appeals against decisions, and the announcement of the exclusively decisive part of the decision in the court session. It is established that the relationship between immediacy and orality during the examination of evidence by the court. It has been confirmed that testimony in a court session can be given and examined only orally, except for restrictions established for the duration of martial law. It was concluded that court decisions can be appealed, regardless of whether they were passed orally or in writing. A list of mandatory elements that must be included in the court speeches of the parties was proposed and an opinion was expressed about the need to consolidate it within the Criminal Procedure Code of Ukraine. The special role of the last word of the accused in the formation of internal conviction in court is emphasized. It is established that the accused only verbally pronounces or refuses to pronounce the last word. The concepts of “approval” and “proclamation” are distinguished, considering the role of orality for each of them. It was concluded that the principle of orality at the stage of judicial proceedings is implemented during oral communication; implementation of organizational actions aimed at ensuring a trial; direct examination of evidence; statement of requests; delivering speeches and retorts in court debates; uttering the last word or declaring refusal to utter it; adoption and promulgation of decisions and sentences by the court; implementation of other procedural actions.

Key words: principles of criminal proceedings, orality, trial, procedural guarantees, oral hearing.